

HAGEN

Häradsbygden, Härads fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Antagen av samhällsbyggnadsutskottet 2021-05-27

HAGEN

Häradsbygden, Härads fjärding, Leksands socken
Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Redaktion

Lars Jönses och Kristoffer Ärnback

Omslag: Asaklittsvägen och tät sluten bebyggelse på sidorna därom.
Fotografier och illustrationer: Om inget annat anges, Kristoffer Ärnäck,
Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor
från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ort-*
namn. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnum-
mer: ©Lantmäteriet 12014/00618

© Dalarnas museum 2021

ISSN:

Innehåll

Beskrivning	7
Historik	7
Riksintresse för kulturmiljövården	7
Översiktling placering och topografi	7
Bytyp	7
Förhållande mellan landskap och bebyggelse	7
Bebyggelsens huvuddrag	10
Gemensamma anläggningar	13
Värden	13
Platsnamn	13
Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället	14
Bystruktur	17
Timmerhuskulturen och månghussystemet	18
Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse	20
Kringbyggdhet	21
Badhus och ångbastu	22
Byskola	22
Lanthandel	23
Värdekarta	25
Vad är ett kulturmiljöprogram?	26

Hagen, en av byarna i Häradsbygden. I norr angränsar byn till Kattloken och Gärde, och i söder till Smedby. I väster berget Asaklitt.

Beskrivning

HISTORIK: Hagen ligger i Härads fjärding i Leksands socken. Byn har i äldre tider huvudsakligen legat öster om Hagtjärnen. Troligen under 1700-talet och fram till storskiftet på 1820-talet flyttade byn till sitt nuvarande läge. Vid storskiftet fanns 21 gårdar varav 14 var fyrkantsbyggda. Gårdarna låg då samlade till en tät klunga strax sydost om Kattloken. Därutöver fanns spridda gårdar söderut mot Smedby. Många av de gårdar som finns utritade på storskifteskartan har bibehållit sina respektive lägen i byn. Hagen ligger i Leksands kommun, som ursprungligen bildades som Leksands landskommun 1863. År 1971 ombildades landskommunen till Leksands kommun. År 1974 uppgick Siljansnäs och Åls kommuner i Leksands kommun.

RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN: W 29 43 Dalälvsbyarna, Leksand.

ÖVERSIKTLIG PLACERING OCH TOPOGRAFI: Hagen är en del av Häradsbygden, en stor och komplex bebyggelsemiljö som bildas av sex mer eller mindre sammanvuxna byar i det rika och kuperade odlingslandskapet väster om Österdalälven och söder om Noret. I Häradsbygden ingår byarna Gärde, Hagen, Mjälgen, Smedby, Västtannor och Ytteråkerö. Hagen sammansmälter med Gärde i norr och Smedby (Smedsarvet) i söder. Gränsen mot Gärde löper vid tjärnen Kattloken i byns nordvästra del, och mot Smedby vid Smedsarvsbäcken i byns södra del. Österut finns odlingsmarker som genomskärs av järnvägen och landsvägen mellan Insjön och Leksand. På andra sidan järnvägen finns stora ytor med öppen hävdad odlingsmark. I väster angränsar byn till ett mindre område med hävdad odlingsmark där det även finns en större industrianläggning. Där bortom finns i huvudsak kuperad skogsmark och berget Asaklitt. Hagen är beläget på en åsrygg som löper i nord-sydlig riktning. Byn är belägen kring den gamla landsvägen mellan Noret och Djura.

BYTYP: Hagen är en bitvis tät radby med förgrenande stickgator som löper ut mot öster och väster från den centralt belägna Djuravägen, som även är huvudbygata. Hagen har lika flera andra byar i Häradsbygden flyttats.

FÖRHÅLLANDE MELLAN LANDSKAP OCH BEBYGGELSE: Hagen och resten av Häradsbygdens byar är belägna i ett böljande stort och öppet hävdad odlingslandskap med rika sedimentjordar som sträcker sig vida över mångtaliga kullar och sänkor. Landskapet kring Häradsbygden genomskärs av många mäktiga åsgravar där det idag finns små tjärnar och vattensamlingar. Bebyggelsen i Hagen är belägen på en åsrygg som omgärdas av odlingsmark, och många gårdar har ett höglänt läge invid mer eller mindre branta sluttningar och åsgravar. Åsryggen som stora delar av byn är belägen på är mycket tydlig där Hagen möter Gärde. Väster om vägen finns en bebyggd sluttning mot tjärnen Kattloken, och i öster en sluttning mot en karaktäristisk rundformig dödisgrop invid riksväg 70. Även söderut längs Djuravägen är byn belägen på kuperad mark.

Ålderdomligt bostadshus som är sammanlänkat med ekonomibyggnader till en långa. Byggnaden har ålderdomliga blyspröjsade fönster. Fönsterkarmarna är delvis målade med pariserblå färg, vilket är ett ålderdomligt drag. Gärde 25:2.

Välbevarad äldre enkelstuga på höjd invid den genomlöpande byvägen. Hagen ligger på en åsrygg i odlingslandskapet. Hagen 8:20.

Mycket väl byggnadsvårdat korsplanshus, sannolikt uppfört under tiden kring sekelskiftet år 1900. Hagen 3:7.

Äldre timmerhus har oftast flackare takvinkel än nyare hus. Hagen 14:18.

Åsryggen syns tydligt i norr, där marken sluttar ner mot Kattloken i väster. Hagen 14:18.

BEBYGGELSENS HUVUDDRAG: Bebyggelsen i Hagen ligger koncentrerad kring den genomlöpande Djuravägen och några stickgator till denna. Gårdarna längs Djuravägen har ofta bostadshus som är synliga från vägen. Det är särskilt vanligt med enkelstugor och även korsplanshus från sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal. Moderniseringsåtgärder från tiden kring 1900-talets mitt är vanligt på dessa byggnader. Exempelvis har många äldre fönster bytts ut, och vissa hus har tilläggsisolerats. På några enstaka gårdar finns fortfarande små timmerhus placerade i kringbyggd i fyrkantsform. Allt vanligare är det dock att sådana byggnader har avlägsnats och ersatts med större ladugårdskomplex med tegel- eller gjutmursdel från det sena 1800-talet och framåt. Dock fortfarande i slutna, täta och kringbyggda former.

Bebyggelsen är som tätast i norr, vid Kattloken och i området mellan Asaklittsvägen-Kattloksvägen-Djuravägen. Här finns också många ålderdomliga byggnader, exempelvis i form av ett fint byggnadsvårdat äldre korsplanshus med tillhörande ekonomibyggnader i hörnet Djuravägen-Kattloksvägen. Bebyggelsen kring Asaklittsvägen är intressant eftersom byggnaderna på sina håll står mycket tätt mot vägen och har ålderdomliga detaljer så som blyspröjsade fönster och gammal fasspontad panel. Det finns även en gammal källarstuga med utanpåliggande trapphus som har profilsågade detaljer.

Nästan alla byggnader i Hagen är byggda helt i trä och byggnader som är äldre än 1930 är i regel knuttimrade. Bebyggelsen som helhet präglas av en påtaglig enkelhet beträffande detaljutformning och färgsättning. Rödfärgen är mycket utpräglad och kontrasteras enbart av enstaka vita detaljer, främst på bostadshus och då främst på vindskivor och fönster (karm, båge och foder). Bostadshus med panel eller knutlådor kan även ha vitmålade knutar, men detta förekommer i regel inte på hus med blottlagd timmerstomme. Fönstren på äldre hus är i regel spröjsade tvåluftsfönster i trä med mittpost och sex svagt liggande eller stående rutor. På vissa byggnader förekommer blyspröjsade fönster, men då oftast på övervåningar och i gavellägen. Dessa fönster är vanligen äldre än fönster med träspröjs. Fönsteromfattningar på äldre hus är enkla och vitmålade. På vissa hus förekommer profilerade fönsteröverstycken. Nästan alla byggnader är långsmala och har flacka sadeltak med en- eller tvååkupig tegeltäckning. Skorstenar på äldre hus är i regel byggda i tegel med en smal, enkel utformning.

I den mån det finns avvikande 1900-talsbebyggelse i byn är den oftast förlagd till spridda lägen i odlingslandskapen öster och väster om den långsträckt nord-sydgående bykärnan. Undantag finns dock, exempelvis i form av ett gult tegelhus i direkt anslutning till byvägen. Byggnaden uppfördes sannolikt under 1960-talet, och är välbevarad om än malplacerad i den annars enhetligt trädominerade och faluröda bymiljön.

Utmärkande detaljer: Längst söderut mot Smedby finns en stor delvis kringbyggd gård med korsplanshus. På ladugårdslängan mot norr finns en mycket karaktäristisk vägg med gammalt glaserat/specialbränt tegel från ett numer nedlagt tegelbruk i Helgnäs. Tegelbruket ägdes av Bäck Daniel i Smedby och därifrån levererades tegel bland annat till Hofors kyrka.

Specialtegel på stort ladugårdskomplex i södra delen av byn. Stenarna kommer från ett tegelbruk i Helgnäs som ägdes av Bäck Daniel i Smedby. Hagen 4:5.

Kringbyggt gårdstun med ekonomibygnader som sannolikt är tillkomna i sitt nuvarande utseende under 1800-talets senare hälft. Hagen 4:5.

Före detta lanthandel och byskola i den norra delen av byn. Byskolan är delvis välbevarad från när den uppfördes. Lanthandeln har förändrats i många omgångar, men har ett välbevarat entréparti från 1900-talets första hälft. Hagen 14:5 och Gärde 25:4.

Entréparti på lanthandelsbyggnaden. Hagen 14:5.

Som i Mjälgen är det i Hagen vanligt att de äldre husen har något flackare takvinklar än i andra byar. Det finns också en utmärkande mängd ladugårdar med gjutmursdel. Leksandsbor var under 1800-talet omtalat skickliga på att tillverka gjutmurar. Byggnadstekniken gick ut på att stapla stenar och sedan ingjuta dem i kalk. Med tiden har kalken ytterst på murarna ofta urlakats och synliggjort ballasten.

GEMENSAMMA ANLÄGGNINGAR: I norr där Hagen möter Gärde finns en ångbastu uppförd 1935. Byggnaden är lågmäld, med kvadratiska vitmålade spröjsade tvåluftsfönster med fyra rutor vardera, faluröd locklistpanel och tegelklätt sadeltak. Byggnaden är till sin form långsmal med en vinkelställd utbyggnad i hörnet mot nordväst.

Ett stycke söderut finns en gammal byskola, som idag inhyser Banérskolan, samt en byggnad som sannolikt varit butik. Skolan består av en äldre vinkelställd byggnad med faluröd locklistpanel och delvis välbevarad karaktär från sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal. Exempelvis finns för den perioden tidstypiska fönster med korsformig post, samt takutsprång med dekorerade taktassar. Byggnadens entrépartier är vitmålade och enkelt dekorerade med en sågad stickvalsform. Dörrar och dörrnicher är målade pariserblå. Byggnaden har möjligen tillbyggt mot öster i senare tid.

Butiksbyggnaden består av en komplext formad huskropp med valmat mansardtak, sannolikt uppförd under 1920-talet. Byggnaden, som idag är inklädd i en faluröd liggande fasspontpanel, är tillbyggd och ombyggd flera gånger, bland annat med en kvadratisk utbyggnad mot norr. I det nordvästra hörnet, mot Djuravägen finns ett mycket välbevarat äldre entréparti typiskt för äldre butiker. En putsad stentrappa leder upp till en vinkelställd dörrnisch med profilerade hörnbrädor kring en brun karosseripanelsdörr i trä med stort glasparti. Vid sidan av trappan finns ett räcke i svart gjutjärn.

Värden

Nedan beskrivs de värden som byarna bedöms besitta. I detta kulturmiljöprogram beskrivs kulturhistoriska och estetiska värden. Alla värden förklaras i sitt sammanhang, men utefter en förutbestämd grundmall som är lika för varje by.

Platsnamn

Platsnamn är ofta gamla, och med betydelser som är sprungna ur, eller anknytta till platsens specifika historia. Att beakta god ortnamnsred är lagstadgat enligt kulturmiljölagen. Namnet Hagen härrör troligen från en nyodling och ett nybygge vid en beteshage.

Värden/var varsam med

- Platsnamnet Hagen.

Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället

Byarna som helhet, i synnerhet med avseende på bebyggelsens utbredning och samspelet mellan bebyggelse och odlingsmark kan berätta en mångfald av berättelser om livet i Dalarna och Leksand innan industrisamhällets genombrott på landsbygden. I det äldre bondesamhället, här menat som det av jordäggande bönder dominerade samhälle som föregick industrisamhället på många platser i Dalarna, uppdelades av tradition såväl jord som byggnader mellan alla syskon i en syskonskara vid arvsifte. I Leksand och Övre Dalarna var de flesta därför småbrukare med egen gård och egen jord, något som är annorlunda gentemot många andra delar av Sverige, där en mindre andel av befolkningen faktiskt ägde jord. När befolkningen ökade, särskilt från och med 1700-talet, splittrades odlingsmarken i komplexa ägofigurer. Något som på sikt ledde till ett jordbruk med minskade marginaler och större känslighet för missväxt. Detta tvingade delar av befolkningen på arbetsvandringar med bisysslor, och gav upphov till bland annat ett utpräglat fåbodbruk. Den odlingsmark som fanns var livsviktig ekonomiskt, men även av stor social betydelse. Att ärva och äga jord ansågs mycket viktigt, och medförde viktiga demokratiska rättigheter och möjligheter, bland annat till att bedriva fåbodbruk och att ha rösträtt i sockenstämman.

Det finns specifika företeelser i landskapet i och kring byn som berättar om det äldre bondesamhället. Djurhållningen var förr en förutsättning för livsuppehållet. Hur många djur man kunde hålla berodde på tillgången av bete och vinterfoder. Antalet djur styrde i sin tur, före konstgödningens tid, hur stor åkerareal man kunde hålla. Det rådde därför stor konkurrens om slätter och bete och i stort sett all tillgänglig gräsmark utnyttjades för slätter medan sämre mark brukades till bete. Hackslogar kallades de stembundna fastmarker som inte var lämpliga att odla upp men som ändå gav tillräckligt så det var värt att slå. Förbättring av slättermarkerna utfördes i den mån det var möjligt och man kan se spår av stenröjning. Den årliga slättern skapade en mager mark som sällan eller aldrig fick tillskott av gödning och därmed gavs förutsättningar för en stor mångfald av växter, insekter och svamp. Varje liten rest av denna naturtyp är värd att förvalta då de ofta hyser hotade arter.

Idag har slättermarken till stor del växt igen och en liten del har röjts upp till åker. I det som tidigare var öppen mark, åker och äng kan man idag ändå finna spåren av odlarmödan i form av rösen, åkerkanter, beskurna träd men även i själva artsammansättningen. I och runt byarna fanns förr stora arealer slättermark men med dagens jordbruk är de nästan helt försvunna. De som finns kvar är därför värdefulla att värna.

För att dryga ut vinterfodret till djuren repades löven av träd eller så skars riset av från träd som rönn, sälg och björk. För att underlätta för löv- och risskörd beskars träden, hamlades, på den höjd som var lämplig. Lövfoderträden har kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en mångfald av arter. De kan kännas igen genom sin speciella form där grenarna ofta kapades mer än två meter över mark dit djuren inte nådde och det finns en tydlig hamlingszon med grenskott och knölar på stam och huvudgrenar.

Sänka mot åsgrav väster om Djuravägen. Träden omger Smedbybäcken, bortom finns stora öppna odlingslandskap. Hagen 22:1.

Gård där en del av ladugården är byggd med gjutmursteknik. Leksandsborna var experter på att bygga liknande murar och begav sig därför på långväga arbetsvandringar där de uppförde sådana murar. Hagen 1:68.

Two well-maintained single-story houses with gabled roofs in the southern part of the parish. Hagen 8:19 and Hagen 8:20.

Det var inte ovanligt att man planterade vårdträd på gårdarna. Det var ofta ädellövträd, som lönn, lind, alm, ek eller ask. Vårdträden skulle i äldre folk-tro beskydda gårdens invånare men kan även ha planterats för att exempelvis markera ett barns födelse.

Om fruktträd vårdas på rätt sätt kan de bli gamla och de kan vara värdefulla karaktärsskapare på gårdarna. Alléer, som kan vara enkelradiga eller dubbelradiga, förknippas ofta med högreståndsmiljöer, vilket det är knappt med i Leksands bymiljöer, men de kan även ha planterats längs vägarna för att ge vindskydd och skugga. De kan också ha använts för lövtäkt.

Odlingslandskapet kring Hagen och Häradsbygden har en för Leksand sär-

skilt rik karaktär med många lätt kuperade stora och öppna odlingsytor som genomskärs av åsgravar som ibland innefattar tjärnar. Den rika landskapskaraktären är värdefull eftersom den erbjuder en historisk kontext till den täta och ovanligt omfattande bebyggelsen i Häradsbygden. Det förhållandevis omfattande jordbruket möjliggjorde att Häradsbygdens byar kunde växa sig mycket stora jämfört med andra byar i Leksand. De öppna odlingslandskapen förstärker också byarnas estetiska värden genom att bidra med öppna ytor, siktlinjer och rumslighet. De små odlingsytor som finns nära byn, inuti byn samt mellan Hagen och andra byar i Häradsbygden är också värdefulla eftersom de delvis fortfarande återspeglar de små ägoytor som kännetecknat jordbruket i Leksand i äldre tider. Spår av små ägoytor är mycket värdefulla för förståelsen av livsvillkoren i det äldre bondesamhällets Leksand.

Värden/var varsam med:

- De stora och öppna hävdade odlingslandskap som omgärdar Häradsbygdens byar.
- Små hävdade odlingsytor inuti eller i nära anslutning till byn.

Bystruktur

Bebyggelsens tillkomst och utveckling hänger samman med hur landskapets resurser kunde nyttjas. Just jordbruksmarken dikterade ofta hur gårdarna placerades i byn. Historiskt placerades många gårdar antingen i skogsbyn eller på karga höjdlägen mitt i odlingslandskapet. Detta beror på att sådana platser inte var lika användbara som odlingsmark. Gårdarnas placering i landskapet konstituerade sedan framväxten och utvecklingen av bynstrukturens karaktär. Att den ålderdomliga karaktären med täta och dynamiskt framvuxna byar lev kvar så tydligt i Leksand beror på att 1700- och 1800-talens skiftesreformer påverkade byarna annorlunda här, än i övriga Sverige. I Hagen är bebyggelsen särskilt tät och omfattande kring den genomlöpande Djuravägen, samt i norr invid Kattloken. Den äldre bebyggelsen är tydligt förlagd till en hög åsrygg som löper genom hela byn i nord-sydlig riktning. Det är tydligt att äldre bystrukturen vuxit fram med hänsyn dels till avvattnings, dels till den värdefulla odlingsmarken omkring byn. Den täta, organiskt framvuxna bystrukturen är värdefull eftersom den är typisk för Leksand och Övre Dalarna, samt eftersom att den är trivsamt och vackert att vistas i.

Värden/var varsam med:

- Hagens karaktär av dynamiskt framvuxen radby på en åsrygg.
- Områden, korsningar och gaturum där gårdarna och husen står mycket tätt intill varandra – särskilt intill Kattloken i norr och mellan bygatorna Asaklittsvägen-Kattloksvägen-Djuravägen.

Enkelstuga

Parstuga

Sidokammarstuga

Timmerhuskulturen och månghussystemet

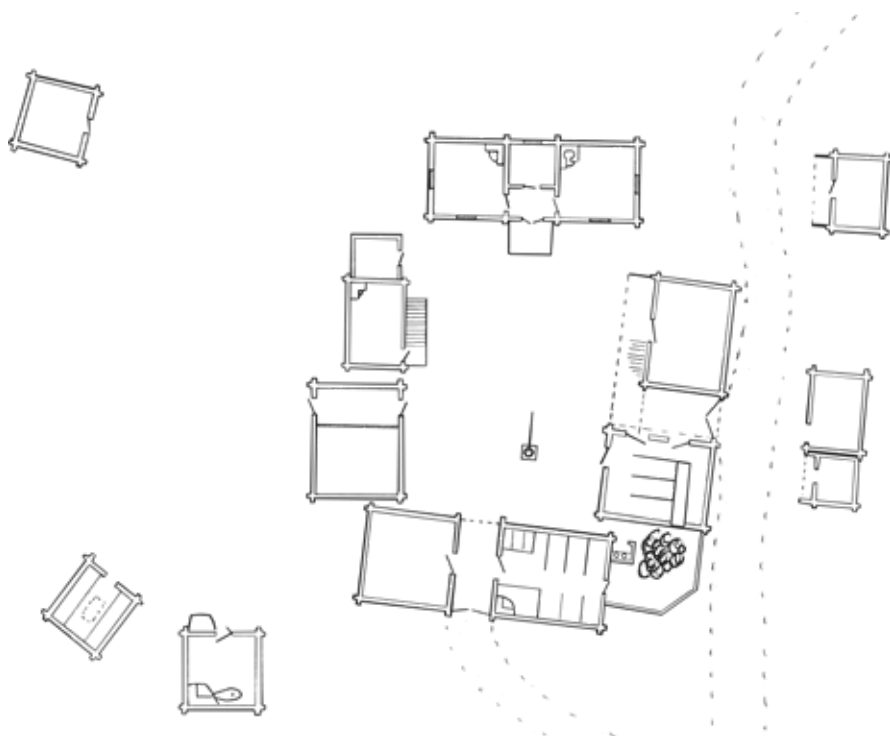
Från medeltiden och fram till 1900-talet knuttimrades de flesta byggnaderna i Övre Dalarna. Det finns fortfarande många gamla timmerhus bevarade i byarna, och så även i Hagen. Timmerhuskulturen präglas av månghussystemet. Istället för att bygga få och stora byggnader uppfördes många små och funktionsspecifika timmerbyggnader. Det fanns många sociala och praktiska fördelar med detta. De små byggnaderna var lätta att dela upp och flytta vid arvsförfogning. Råvaran fanns tillgänglig i överflöd. De flesta timmerhusen kan uppdelas i kategorierna bostadshus, djurhus, förvaringshus och verkshus. Timmerhusen i Leksand och Övre Dalarna kännetecknas av utformningsmässig enkelhet, högkvalitativt virke och mycket gott hantverkutförande. De flesta husen byggdes av bönder efter gårdens behov, och med tiden utvecklades stor skicklighet i byggandet. Den stora skickligheten ledde till att timmerkonsten också utvecklades till en viktig inkomstkälla för de »träklöka« Leksandsbor som begav sig på utsocknes arbetsvandringar. De ålderdomliga timmerhusen är idag en omistlig beståndsdel i vad som gör Leksands byar till speciella och trivsamma livsmiljöer. Här syns det att människor levt under mycket lång tid. Timmerhusen är byggda med omsorg i en lokal tradition som utvecklats och använts under flera hundra år, fram tills industrialismens intåg, mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet år 1900. I Hagen finns en del välbevarade enkelstugor, men även många korsplanshus sannolikt uppförda under 1800-talets senare hälft. På vissa gårdar i Häradsbygdens byar finns sekundära timrade bostadshus som sammanbyggt till raka långa långa med andra ekonomibyggnader. Sådana bostadshus är ofta mer välbevarade än gårdens huvudsakliga bostadshus, och kan även ha välbevarade interiörer, vilket är mycket värdefullt. Byggnadstypen är vanlig på gårdar där ett äldre bostadshus ersatts av exempelvis korsplanshus under sent 1800-tal. Timrade ekonomibyggnader äldre än sekelskiftet år 1900 som står kvar på ursprunglig plats är ovanligt. I Hagen verkar många sådana byggnader ha ersatts av större ladugårdskomplex med tegel- eller gjutmursdel.

Värden/var varsam med:

- Att husen är byggda i trä eller knuttimrade, samt att de äldre husen ofta har en genomgående enkel karaktär utan onödiga utsmyckningar.
- Välbevarade bostadshus från innan 1930 i form av enkelstugor, parstugor, sidokammarstugor, korsplanshus och bostadshus som är sammanbyggda i längor med ekonomibyggnader. Några särskilt nämnvärda exempel finns på fastigheterna Gärde 25:2, Hagen 14:18, Hagen 3:7, Hagen 4:12, Hagen 8:19, Hagen 8:20, Hagen 22:1 och Hagen 11:15. Värdebärande egenskaper är byggnadernas: befintliga timmerstommar; långsmala eller rektangulära form; blottlagda timmerstommar; befintliga stående locklistpaneler och liggande spontpaneler i trä; befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar; be-

Ålderdomlig kringbyggd gård med vissa äldre timrade ekonomibygnader intill Djuravägen. Hagen 1:39.

Kringbyggd gård med ålderdomliga timmerhus. längst upp från vänster: hölada, parstuga (bostadshus), långsideshärbre, källarstuga, loftbyggnad med portlider, vagnbod sammanbyggd med kortsideshärbre, tröskloge, brunn, stall, torkhus, smedja, lada och fähus med portlider och dyngstad.

fintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster; befintliga dörrar och farstukvistar; lövsågade eller profilsågade detaljer på farstukvistar; dekorerade taktassar; grundmurar med synlig natursten. Stommen och formen på alla de bostadshus som uppförts innan 1930 men därefter väsentligen förändrats är värdefulla.

- Samtliga knuttimrade ekonomibyggnader – djurhus, förvaringshus och verkshus uppförda innan 1930. Äldre knuttimrade ekonomibyggnader är en omistlig beståndsdel i byarnas karaktär och bör inte flyttas, rivas eller väsentligen förändras.

Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse

Även om de äldre husen i Leksand är unika och i sina detaljer bär många olikheter som gör varje gård speciell, finns flera gemensamma nämnare som starkt påverkar bebyggelsens karaktär. Ofta framträder bebyggelsen som ett gytter av tätt placerade röda hus med likartad storlek och form. Det är denna karaktär som kanske starkast kännetecknar byarna, och de aspekter av bebyggelsen som bidrar till denna karaktär är därför särskilt värdefulla. Nästan alla hus i de äldre byklungorna är låga - sällan högre än två hela våningar. Många byggnader har dessutom en långsmal form eller bildar tillsammans långsmala längor som ingår i olika kringbyggda former. De flesta byggnaderna har också sadeltak med tegeltäckning. Att de flesta husen är färgade med falu rödfärg eller omålade i trä är också mycket viktigt för byarnas generella karaktär. Den faluröda färgen har dessutom historisk betydelse, då den präglar byarna i Övre Dalarna och Leksand sedan åtminstone 1800-talets senare hälft. Beträffande vita detaljer i form av exempelvis fönster, fönsterfoder, vindskivor och knutbrädor är detta värdefullt där det förekommer, eftersom även detta är en påtaglig beståndsdel i byns karaktär.

Värden/var varsam med:

- Den sammanhållna byggnadshöjden om högst två hela våningar.
- Att byggnaderna har en långsmal form, eller bildar långsmala enheter som tillsammans bildar kringbyggdhet.
- Att byarna är tätt bebyggda, och att husen står tätt intill varandra.
- Tegel som takmaterial, i synnerhet befintliga enkupiga och tvåkupiga tegeltak.
- Den enhetligt förekommande ofärgade eller faluröda färgen. Avstå från att rödmåla naturligt grånade timmerhus. Dessa byggnader har en egen karaktär som i sig är värdefull, och som samspelar väl med sin omgivning även utan rödfärg.

Timrat ladugårdskomplex, sannolikt tillkommet under 1800-talets senare hälft. Hagen 4:12.

- Vitmålade detaljer så som fönster, fönsterfoder, fönsteröverstycken, knutbrädor och vindskivor där de redan förekommer. Undvik att måla andra detaljer än fönster och fönsterfoder vita på ekonomibyggnader, eftersom detta ej förekommit i någon större utsträckning historiskt.

Kringbyggdhet

I Hagen finns ingen kvarvarande fyrkantsbyggd gård med äldre byggnader. De flesta gårdstunen har, som i många andra byar förändrats och utglesats från och med 1800-talets senare hälft. Orsaken till detta var sannolikt ändrade sociala och ekonomiska förutsättningar. Exempelvis tycks även månghussystemets olika byggnader i Hagen ofta ha ersatts av mer »moderna« ladugårdskomplex med tegeldel. Den täta och slutna karaktären som kännetecknat byarna i äldre tider kvarlever dock på vissa håll, särskilt i norr invid Kattloken, och utgör en värdefull och tydlig karaktär som är miljöskapande och trivsamt. Kringbyggdhet är dessutom typiskt för Leksand och Övre Dalarna.

Värden/var varsam med:

- Byggnader som bidrar till kringbyggda gårdstun. Oavsett ålder bör

sådana byggnader inte rivas eller flyttas. Byggnader som är placerade med fasader mot en bygata bör hanteras särskilt varsamt, eftersom sådana byggnader påverkar hela byns karaktär. Särskilt värdefulla är de gårdar som är kringbyggda på alla fyra sidor och som helt sluter sig mot omgivningen.

- Portlider och dörrar som leder in till gårdstunen. Många äldre dörrar till portlider har rika smidesdetaljer, en särskilt värdefull detalj.

Badhus, ångbastu

Under 1930- och 1940-talen uppfördes flera badhus i byarna runtomkring i Leksand. Detta som en del i en medveten satsning nationell satsning för ökad personlig hygien. Tanken bakom badhusen är typisk för modernismen, och visar hur 1900-talets industrisamhälle kunde ta sig fysiskt uttryck på landsbygden. Badhuset i Hagen, uppfört 1935, är särskilt värdefullt eftersom det kan berätta om mötet mellan modernismen, industrisamhället och byarna. Värdet förstärks av att byggnaden är uppförd i en stil som är synbart anpassad till byn som helhet. I Leksand anpassades ofta den modernistiska bebyggelsen till byarnas ålderdomliga karaktär, vilket i sig är en intressant berättelse eftersom det på många platser istället var tvärt om.

Värden/var varsam med:

- Byggnadens befintliga volymer och form.
- Befintlig fasadutformning och färgsättning med röd locklistpanel och vita detaljer så som knutbrädor, vindskivor, takutsprång och fönsteromfattningar.
- Befintliga fönster.
- Vindskivornas befintliga utformning.
- Befintlig takform med tvåkupigt lertegel och befintlig skorsten.

Byskola

Skolbyggnaden i Hagen kan berätta om skolväsendet i byarna under äldre tider och har därför ett kulturarv. Många kvarvarande äldre och hantverksmässigt utformade detaljer, så som fönster och taktassar bidrar med utformningsmässiga kvaliteter som förstärker det sammantagna värdet.

Värden/var varsam med:

- Byggnadens befintliga fasadutformning och färgsättning med röd locklistpanel och vita detaljer så som knutbrädor, vindskivor, takutsprång och fönsteromfattningar.
- Befintliga äldre fönster där de förekommer.

Badhus och ångbastu från 1935 mellan Gärde och Hagen. Byggnaden är karaktäristiskt anpassad till den omgivande bymiljön. Gärde 14:5.

- Befintlig utformning på takutsprånget och taket, med tvåkupigt lertegel och tegelskorstenar.

Lanthandel

Den före detta butik som finns invid skolbyggnaden är värdefull eftersom den kan berätta om hur industrisamhället påverkade livet i byarna med bland annat utbyggd service och handel särskilt under 1900-talet.

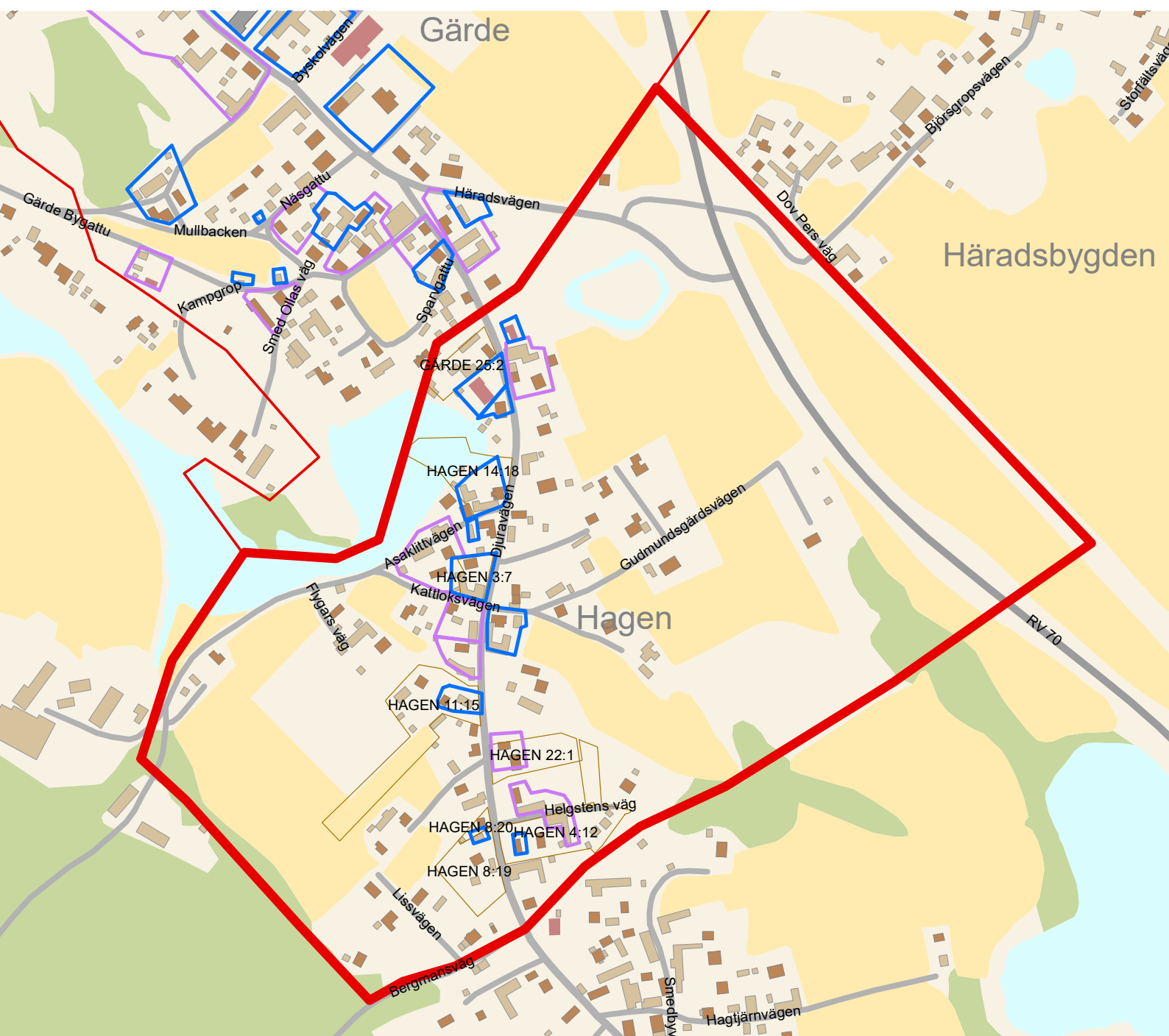
Värden/var varsam med:

- Byggnadens karaktäristiska äldre entréparti mot Djuravägen, med putsad stentrappa som leder upp till en vinkelställd dörrnisch med profilerade hörnbrädor kring en brun karosseripanelsdörr i trä med stort glasparti. Gjutjärnsräcket vid sidan av trappan.
- Byggnadens befintliga färgsättning, takform och takmaterial.

Exempel på ett välbevarat äldre bostadshus med ålderdomliga detaljer så som blyspröjsade fönster och en äldre färstukvist. Sådana byggnader kan berätta om livet i byarna i äldre tider och om timmerhuskulturens utbredning, och är därför särskilt värdefulla. Gärde 25:2.

Värdekartan redovisar en klassificering av miljöer och bebyggelse enligt följande: **Röda områden** markerar större landskapsavsnitt och bebyggelseområden med kulturvärden eller mycket höga kulturvärden. Värdebärande egenskaper inom dessa områden kan exempelvis vara byggnaders färgsättning, skala och form, sammanhållen byggnadshöjd eller jordbrukslandskapets öppna och hävdade karaktär.

Lila områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha kulturvärden.

Blå områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha särskilt kulturvärde.

Vad är ett kulturmiljöprogram?

Ett kulturmiljöprogram är ett kunskapsunderlag framtaget för att tydliggöra kulturmiljöns egenskaper och karaktäristik, utan att dessa vägts mot andra intressen. När kommunen fattar beslut i detaljplaner och bygglov ska en avvägning göras mellan olika allmänna intressen, exempelvis kulturmiljöer eller naturvård, och enskilda intressen, som behovet av en större bostad eller en grannes önskan om utsikt. Det här beskrivs i Plan- och bygglagens (2010:900) andra kapitel. Genom att i förväg ta ställning till vilka områden som har särskilda värden och vad det är som gör området värdefullt förenklas kulturmiljöfrågan i den dagliga handläggningen, men beslutet om vad som är lämpligt att göra på en viss byggnad eller i ett visst område sker i det enskilda plan- eller bygglovärendet.

Ett kulturmiljöprogram kan innehålla beskrivningar av de kulturhistoriska värden som finns hos en byggnad eller en plats. Ett kulturmiljöprogram kan också beskriva miljöns historia, utveckling, nyttjande genom tiden och vilka delar och karaktärsdrag som finns kvar i området idag.

Avsikten är inte att kulturmiljöprogrammet ska vara en ”våt filt” över bebyggelsen, utan snarare att det ska vara ett verktyg för hur kommunen och fastighetsägare ska kunna använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö.

Kulturvärden

En kulturmiljö är sammansatt av en mängd egenskaper. En egenskap kan exempelvis vara en byggnads material, byggnadshöjd, fönstersättning, färg eller namn.

En egenskap är aldrig automatiskt värdefull. Ett värde tillskrivs alltid en miljö av olika människor i vår samtid. Personer med olika kompetenser och intressen tillskriver miljöer olika typer av värden. En byggnadsantikvarie kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom den kan utgöra ett slags fysiskt källmaterial som berättar om det förflutna. Samhället kan använda sådana miljöer för att förmedla och konkretisera berättelser om vår historia och på så vis ge människor bättre möjligheter att förstå sin samtid. En arkitekt kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom dess olika arkitektoniska parametrar skapar en vacker och trivsamt livsmiljö. En person kan också bedöma att en plats är värdefull eftersom hen har många minnen kopplade till den.

Det är väldigt viktigt att tydliggöra varför en egenskap tillskrivits ett värde och av vem. Då blir det möjligt att senare följa upp på väderingen och förstå varför den är gjord.

Vad och hur har vi bedömt?

I detta kulturmiljöprogram bedöms kulturhistoriska och estetiska värden, samt delvis även sociala värden. Begreppen förklaras i sitt sammanhang nedan. Alla värderingar är skrivna och utförda av byggnadsantikvarier vid Dalarnas museum. Begreppet kulturvärde används för att beskriva den sammantagna bedömningen mellan dessa tre värdeaspekter.

Kulturhistoriska värden

Miljöer, platser och byggnader med kulturhistoriska värden bär på berättelser om det förflutna som av olika anledningar bedöms vara viktiga för vår samtid – eller att bevara för framtiden. I arbetet med Leksands kulturmiljöunderlag har berättelserna om det äldre bondesamhället, timmerhuskulturen, turismen i Leksand och industrisamhället bedömts som särskilt viktiga. De värderingar som finns listade i rapporterna och på hemsidan utgår ifrån bedömningar om hur olika platser, miljöer eller byggnader återspeglar olika aspekter av dessa berättelser. På platser där andra intressanta berättelser tydligt framträder har även dessa medtagits i bedömningen av byns olika värden. Det kan exempelvis beröra anknytningar till välkända historiska personer eller lokala traditioner som är särskilt viktiga för en specifik by. I Leksands-Noret återspeglas delvis andra berättelser än i byarna, varför bedömningsgrunderna där skiljer sig från byarna. Miljöer och byggnader som inte förändrats nämnvärt under de senaste 40-50 åren värderats generellt högt i detta kulturmiljöprogram. Detta beror på att ovannämnda berättelser mer tydligt kan utläsas ur de miljöer som inte nämnvärt förändrats under senare tid.

Sidokammarstuga med i hög grad oförändrad sen 1800-talskaraktär. Byggnaden är klädd med liggande fasspontpanel och har en frambyggd farstukvist av ett slag som är typiskt för sidokammarstugor. Äldre bostadshus med oförändrad karaktär återspeglar tydligt livsvillkoren i Övre Dalarna under 1800-talet. Byggnaden bedöms ha särskilt kulturvärde. Hagen 11:15.

Estetiska värden

Miljöer, platser och byggnader med estetiska värden bedöms ha stora utseendemässiga och upplevelsemässiga kvaliteter idag. Det kan röra sig om byggnader som är uppförda med stor hantverksmässig skicklighet och högkvalitativa material, landskapsrum där bebyggelsen och landskapet tillsammans bildar trivsamt eller miljöer som är synbart gamla och bär många spår av tidens tand. Bedömningen av estetiska värden har utförts av Dalarnas museums byggnadsantikvarier och har i första hand gått ut på att fånga upp och värdesätta landskapets och byarnas unika karaktär beträffande färgsättning, volymer, former och placering i landskapet. Landskapets karaktär berättar oftast en viktig berättelse och har därför kulturhistoriska likväl som estetiska värden. Den värderingstext som i rapporter och bykaraktäriseringar benämns Låg, tät, faluröd eller ofärgad bebyggelse är den enda som helt och hållet utgått ifrån en estetisk bedömning av byarna.

Sociala värden

Miljöer, platser och byggnader som väcker känslor och är betydelsefulla för grupper eller enskilda personer har sociala värden. I detta kulturmiljöprogram har sociala värden endast undersökts översiktligt genom ett inledande församråd där allmänheten fått möjligheten att lämna in förslag till miljöer att ta med i kulturmiljöprogrammet. Vi har i största möjliga mån bejakat dessa förslag i inventeringsarbetet, och tagit med miljöer som framträtt i församrådet när vi besökt aktuella byar och platser i inventeringsarbetet.

Biologiskt kulturarv

Enkelt uttryckt är biologiskt kulturarv natur som berättar om kultur. Allt från enskilda träd till hela landskap kan berätta historien om den mänskliga närvaron. Eftersom berättelserna förmedlas av något levande ligger det i sakens natur att det biologiska kulturarvet befinner sig i ständig förändring- det kan vara kortlivat men kan också fortleva i århundraden.

Biologiskt kulturarv är resultatet av människans möte med det levande i naturen. Genom att förstå detta möte kan vi förklara det vi ser i landskapet och visa vad som behövs för att ta vara på olika värden i landskapet.

Det biologiska kulturarvet kan handla om enskilda träd och buskar som formats av människan, som träd som planterats i en allé eller hamlats för att lövet ska kunna användas som foder till djuren. Det kan även vara större landskap, som fåbodvallen med hackslog, med den omgivande skogen som brukats för bete och där vallkullorna gjort ristningar i träden där de rastat. Det kan även vara det brukade landskapet runt och inne i byn, med ängs- och åkermarker.

Fastighetsbeteckningar och GDPR

I kulturmiljöprogrammet anges fastighetsbeteckningar för att visa på var det finns värden, i exempelvis en miljö eller byggnad. Fastighetsbeteckningar kan anses vara personuppgifter.

För att behandla personuppgifter i kommunens verksamhet måste data-skyddsförordningen (GDPR) följas vilket betyder att det ska finnas stöd i en av de rättsliga grunder som återfinns i GDPR. För att använda fastighetsbeteckningar i kulturmiljöprogrammet hänvisas till GDPR:s artikel 6.1.e, att behandlingen är nödvändig för att utföra en uppgift av allmänt intresse eller som ett led i kommunens myndighetsutövning. Uppgifter av allmänt intresse enligt artikel 6.1.e. ska exempelvis ha stöd i lag eller annan förordning. Obligatoriska uppgifter som ålagts kommuner att utföra, exempelvis bygglovgivning, översiktsplanering och detaljplanering enligt plan- och bygglagen, är av allmänt intresse. För att kunna ta väl avvägda beslut i bygglov och detaljplanering men även för att allmänheten ska kunna följa plan- och bygglagen även i de fall det inte krävs myndighetsutövning (exempelvis bygglov), behövs bra kunskapsunderlag kring kulturmiljöns värden och var de återfinns, geografiskt. Relevanta lagrum återfinns i plan- och bygglagen:

- 2 kap 3 § om att planläggning ska göras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena,
- 2 kap 6 § om att planläggning, bygglovgivning och även vid åtgärder som inte kräver lov, ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl.a. kulturvärdena på platsen,
- 4 kap 16 § om reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan,
- 8 kap 13 § om förbud mot förvanskning av en byggnad som är särskilt värdefull,
- 8 kap 14 § om att underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras och
- 8 kap 17 § om att ändring och flyttning av byggnad ska göras varsamt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

För att enkelt och exakt ange läge är det mest lämpligt att använda fastighetsbeteckningar, som sällan ändras och när de ändras så kan deras historiska utsträckning spåras i Lantmäteriets förrättningsakt.

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

 Dalarnas
museum